

УДК 904:728.81 (477.84)

ОБОРОННІ СПОРУДИ ЗБАРАЗЬКОГО ЗАМКУ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Наталія Білас

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Висвітлено результати археологічного дослідження залишків західного бастиону Збараського замку – унікальної пам'ятки оборонного зодчества в Україні. Особливу увагу звернуто на характеристику отриманих знахідок.

Ключові слова: археологія, бастион, Збараський замок.

Перша письмова згадка про місто Збараж є в “Галицько-Волинському літописі” за 1211 р. [1. С. 374] і пов'язана з подіями міжусобної боротьби, яка почалася після смерті галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. Літописне городище Збараж було на Замковій (Княжій) горі, на правому березі верхів'я потоку Гнилого – лівій притоки р. Гнізни.

Перша документальна згадка про Збараж на сучасному місці датована 1583 р. Головною домінантою історико-культурного середовища міста невдовзі став замок (палац), збудований у першій половині XVII ст. й уфортифікований згідно з тогочасними потребами (рис. 1, 2). Водночас унаслідок зміни стратегії і тактики ведення війни вже в другій половині XVII ст. Збараський замок безповоротно втратив оборонне значення. Оскільки ж основоположний чинник замку – його оборонна міць, то вогневі й планувальні особливості укріплень заслуговують на окрему увагу. З огляду на те, що на замку проводять масштабні реставраційно-відновні роботи, вивчення його укріплень є особливо актуальним. Без цього пам'ятка може набути гіпертрофованих форм, не характерних жодному стилю і періоду [2. С. 16–19].

Дослідження оборонних ліній Збараського замку зумовлені будівельно-земляними роботами в районі західного бастиону. Закладено дві розвідкові траншеї по периметру його ймовірних залишків. Нумерацією квадратів охоплено все куполоподібне підвищення розвалу вежі. Траншеї орієнтовані по лінії північний захід – південний захід (рис. 3). Їхня довжина відповідала параметрам поверхневих слідів підніжжя бастиону і, відповідно, досягала 18 і 16 м, ширина – 1,0–1,3 м.

Траншея 1 (кв. 31–39) охоплювала поздовжню частину підніжжя куполоподібного підвищення з південно-західної сторони. Стратиграфія культурних нашарувань у

межах траншеї така: під дерновим шаром (товщиною 0,07–0,1 м) залягали темно-сірі опідзолені ґрунти (товщиною 0,2 м), насичені поодиноким дрібним камінням. У кв. 32–37 простежене кам'янисте румовище лінзоподібної в перерізі форми товщиною 0,5–1,0 м (рис. 4, 1). У ньому поряд з дрібним камінням є велика кількість вапнякового розчину та уламків цегли. Саме це заповнення перекривало залишки оборонної стіни бастиону, викладеної з масивного каміння. Як виявлено подальшими роботами, її товщина сягала від 2,5 до 2,6 м. Ми відкрили зовнішню частину стіни на ширину 0,5 м. Зазначимо, що стіна має дещо внутрішній нахил. Простір між піскуватим камінням заповнений вапняковим розчином. Висота збережених решток сягає 0,7 м. Вони збудовані на кам'янистому фундаменті, який був опущений у канаву, викопану в лесових ґрунтах (відкрита глибина 0,3–0,8 м). Зазначене добре видно, якщо порівняти два стратиграфічні розрізи траншеї (див. рис. 4, 1–2). Верх фундаменту добре віднівельований.

У верхніх нашаруваннях та заповненні румовища віднайдено фрагменти керамічного посуду, уламки цегли та будівельне сміття. Передусім, це вінця, боковини та денця тонкостінних кружальних керамічних горщиків. Весь посуд редукований. За аналогіями його можна віднести до другої половини XVII–XVIII ст., часу будівництва та першого етапу функціонування замку.

Траншея 2 (кв. А1–31) охоплює північно-західну частину підніжжя куполоподібного підвищення. Тут простежено аналогічну, як і в попередній траншеї, стратиграфію культурних нашарувань. Вона є такою: під дерновим шаром товщиною 0,07–0,1 м залягали темно-сірі опідзолені ґрунти товщиною 0,2 м (рис. 5, 1–2); у кв. А1–31 виявлено кам'янисте румовище лінзоподібної в перерізі форми (товщина 0,2–1,3 м), насичене дрібним камінням, вапняковим розчином та уламками цегли. У кв. Д1–В1 виявлено прошарок темно-сірого опідзоленого ґрунту, густо насиченого вапняковим розчином (див. рис. 5, 3). Саме це заповнення перекривало у кв. Д1–Є1 залишки оборонної стіни бастиону, викладеної з масивного каміння (див. рис. 5, 2). Висота збережених решток сягає 0,2 м – один рівень кладки. Вони збудовані на кам'янистому фундаменті, який був опущений у викопану в лесових ґрунтах канаву (досліджена глибина якої 0,8 м). Це добре видно, якщо зіставити два стратиграфічні розрізи траншеї (див. рис. 5, 2–3). Верх фундаменту добре віднівельований.

У верхніх нашаруваннях та заповненні румовища віднайдено фрагменти керамічного посуду, уламки цегли тощо, передусім вінця, боковини та денця тонкостінних кружальних керамічних горщиків. Весь посуд редукований. Наприклад, у кв. А1 на глибині 0,2–0,4 м від рівня сучасної поверхні віднайдено уламки та фрагменти тонкостінного керамічного посуду, здебільшого кухонних горщиків (рис. 6, 1–4). Увагу привертають денця редукованої кружальної кераміки (див. рис. 6, 1–2), для яких характерними є супіскувата структура тіста, що містить дрібно-, середньо- та великозернистий пісок практично в однакових пропорціях. Другу групу керамічних знахідок становлять верхні частини кружальних горщиків, які здебільшого представлені вінцями, шийкою та плічками. На відміну від попередньої групи кераміки, вони виготовлені як із супіскуватого (див. рис. 6, 1–4), так і з добре відмуленого тіста (див. рис. 6, 1–3). За випалом вони належать до слабко редукованих виробів, тобто процес відновлення був недостатнім, а тому в зламі стінки посуду мають світло- та темно-сірий колір. За профілюванням

у горщиків заокруглені вінця, пряма, ледь відхилена назовні шийка і різкий перехід до плічок. Зазначимо, що фрагменти верхніх частин характеризованого керамічного посуду прикрашені лінійним та комбінованим орнаментами у вигляді пролощених вертикальних і горизонтальних ліній. За аналогіями цей посуд можна віднести до другої половини XVII–XVIII ст.

У цьому ж квадраті (А1) на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні виявлено велику кількість уламків та декілька фрагментів денць тонкостінного кружального посуду, зокрема денце тарілки (див. рис. 6, 5). Воно виготовлене з добре відмуленого тіста, у структурі якого є невелика кількість дрібнозернистого піску. Діаметр збереженої частини – 11 см. За технологією випалу цей фрагмент належить до нередукованого посуду: стінки денця однотонного червоного кольору.

У кв. 1Г на глибині 0,2 м від рівня сучасної поверхні також виявлено фрагменти кружального посуду: вінця, стінки, денця. Серед них – вінця горщика (див. рис. 6, б) з характерного супіскуватого структурно тіста, у якому міститься дрібнозернистий пісок та невелика кількість мулистий глини. За випалом він належить до редукованих виробів, а тому в зламі стінки посуду мають червоний колір з чорною смугою посередині. За профілюванням вінце заокруглене, з відхиленою назовні (на 15°) шийкою і різким переходом до плічок.

Описані вище фрагменти за такими групами ознак, як геометрія (форма); фізика (текстура керамічного тіста та характер випалу) та семіотика (орнаментация), а також з урахуванням супутнього з ними матеріалу і стратиграфії залягання можна віднести до другої половини XVII–XVIII ст.

До внутрішнього боку траншеї у північному куті бастіону зроблено прирізку (кв. А1–Д1–А3–Д3) розміром 3,5×2,5×9,0 м. Мета закладення прирізки – з'ясування товщини зовнішніх стін і внутрішнього планування бастіону (див. рис. 3). У процесі дослідження вдалося виявити, що ширина північно-західної стіни вежі сягала 2,5–2,6 м, а північно-східної – приблизно 4,5 м. Серцевина кам'яної кладки споруджена з невеликого каміння неправильної форми, простір між яким заповнений вапняковим розчином, тоді як фасад стіни викладено тесаним камінням прямокутної або квадратної форми.

Внутрішню частину північного кута бастіону відкрито на площі 4 м² (кв. Б2–Б3–В2–В3). Стратиграфія контрольного профілю 3–31 (див. рис. 5, 4) в кв. Б3–В3 виглядає так: дерновий шар (товщиною 0,1 м), темно-сірий опідзолений ґрунт (товщиною 0,2 м), темно-сірий опідзолений ґрунт, насичений дрібним камінням, уламками цегли та залишками розчину (товщиною 0,5–0,8 м). У кв. А3 над кладкою північно-східної стіни простежено прошарок сірих гумусованих суглинків. Зазначене заповнення обмежене з південно-західної сторони кам'яною стінкою завширшки близько 0,7–0,9 м, яка на глибині 0,6 м від рівня верхньої межі збережених решток опущена в рів, викопаний у лесових ґрунтах. Цю частину дослідженої ділянки ми визначили як об'єкт 1 (див. рис. 3). Натомість заповнення в кв. Г3–Д3 представлене тонким шаром (до 0,1–0,15 м) темно-сірих опідзолених ґрунтів, під яким залягав шар темно-сірих опідзолених ґрунтів з незначними включеннями дрібного каміння та уламків цегли (товщиною 0,2 м). Нижче – знову темно-сірі опідзолені ґрунти, однак товщиною 0,4–0,6 м. Під ними – лесова підоснова.

Рухомий матеріал (кераміка, скло, вироби з металу) походить головню з кв. Б2–В2 (глибина 0,7–0,8 м від рівня сучасної поверхні). Серед металевих знахідок увагу привертають залізний цвях довжиною 6,8 см та залізна бабка довжиною 8,2 см (рис. 7, 2–3). Скляні вироби такі: ввігнуте в середину денце фарфорової пляшки світло-голубого кольору (див. рис. 7, 1) та фрагмент віконного скла, товщина якого – 0,2 см, радіус – 7 см (див. рис. 7, 10). Найчисленнішими виявились керамічні вироби. Передусім це вінця горщиків (див. рис. 7, 4) та мисок (див. рис. 7, 5–6), денця та придонні частини (див. рис. 7, 7–9) редукованої кружальної кераміки, а також уламки кахлів, окремі з яких вкриті поливою. Здебільшого для керамічного посуду характерна супіскувата структура тіста, що містить дрібно-, середньозернистий пісок і жорстку практично в однакових пропорціях (див. рис. 7, 4); дрібно-, середньозернистий пісок в однаковій пропорції з глиною (див. рис. 7, 5); дрібно-, середньо- та великозернистий пісок в однакових пропорціях (див. рис. 7, 6); дрібно- та середньозернистий пісок (див. рис. 7, 7–9). За характером випалу вінця (див. рис. 7, 4–6) слабкоредуковані (в зломі мають сірий, темно-сірий та блідо-цеглястий колір випалу). Практично аналогічний випал характерний і для фрагментів придонних частин та денця кружальних горщиків (див. рис. 7, 7–9). Вінця горщика та однієї з мисок прикрашені комбінованим орнаментом. Наприклад, на шийці кружального горщика нанесено рифлений хвилястий та геометричний (у вигляді ламаної лінії) візерунок. Натомість подібний геометричний орнамент виявлено з внутрішньої частини верхньої губи вінця миски (див. рис. 7, 5). Його нанесено шляхом підлощення.

На глибині 1,1–1,2 м від рівня сучасної поверхні також виявлено декілька залізних та керамічних знахідок. Залізні знахідки – це два цвяхи довжиною 3,7 (рис. 8, 2) та 6,9 см (див. рис. 8, 3), а також дві залізні округлі пластини діаметром 7 см, товщиною 0,4 см (див. рис. 8, 1; 8, 4). Одна з пластин у центрі має отвір діаметром 0,7 см. Кераміка із зазначеної глибини представлена фрагментами слабкоредукованого кружального посуду. Вінця миски сягали 33 см в діаметрі. Вони відхилені назовні під кутом 45°. Верхня губа представлена заокругленням у внутрішній бік. Перехід до плічків різко виражений. Текстура керамічного тіста – відмулена суглинкова маса з незначним вмістом дрібнозернистого піску (див. рис. 7, 6). Випал світло-сірого кольору. Денце діаметром 20 см має добре виражене профілювання. Текстура тіста складається з добре відмуленої суглинкової маси та дрібно- і середньозернистого піску. На відміну від попереднього фрагмента, випал темно-сірого кольору.

У заповненні об'єкта 1 на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні та в кв. 35 на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні віднайдено дві мідні монети – литовський солід (неофіційна назва – “боратинка”, “шеляг”), який карбували у 1659–1666 рр.

Схарактеризовані вище знахідки: керамічний матеріал, вироби із заліза та скла, а також монети, як і сам об'єкт, можна віднести до XVII ст.

Отже, охоронні дослідження західного бастіону збараського замку XVII ст. дають підстави констатувати таке:

1) бастіон в основі досягав параметрів 17,3 (північно-західна стіна)×15,4 м (південно-західна стіна);

- 2) його стіни були вимощені з пісковика: середина з дрібного каміння, добре скріпленого вапняковим розчином, ззовні облицьованого тесаними блоками;
- 3) фундаменти стін були заглиблені в лесові (материкові) ґрунти;
- 4) стіни, починаючи від верхньої межі фундаменту, дещо нахилені до середини;
- 5) товщина оборонних стін сягала від 2,5 до 4,5 м;
- 6) характер внутрішнього планування бастіону поки що до кінця не з'ясовано.

Однак у північному куті виявлено залишки кам'яної перегородки на рівні лесових ґрунтів;

7) рухомий матеріал, віднайдений під час дослідження бастіону, датовано в межах XVII ст. Зокрема, у заповненні об'єкта 1 та в кв. 35 віднайдено монети “боратинки” (1659–1666), що лише підтверджує цей висновок;

8) водночас у верхніх шарах заповнення зазначеного об'єкта і траншеї 2 траплялися поодинокі фрагменти посуду та кахлів, вкритих поливою, які можна віднести до кінця XVII–XVIII ст.

Отже, на підставі досліджень, проведених у межах західної оборонної вежі збарзького замку XVII ст., можна зробити такі висновки: західний бастіон за параметрами та конфігурацією практично відповідає збереженому південному бастіону замку; його внутрішню планувальну структуру на цьому етапі до кінця простежити не вдалося. Відкрито лише ере стінок, паралельний до північно-східної стіни.

1. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К., 1989.

2. Оконченко О., Оконченко І. Укріплення Збарзького замку // Галицька брама. – 1994. – №1–3 (109–111). – С. 16–19.

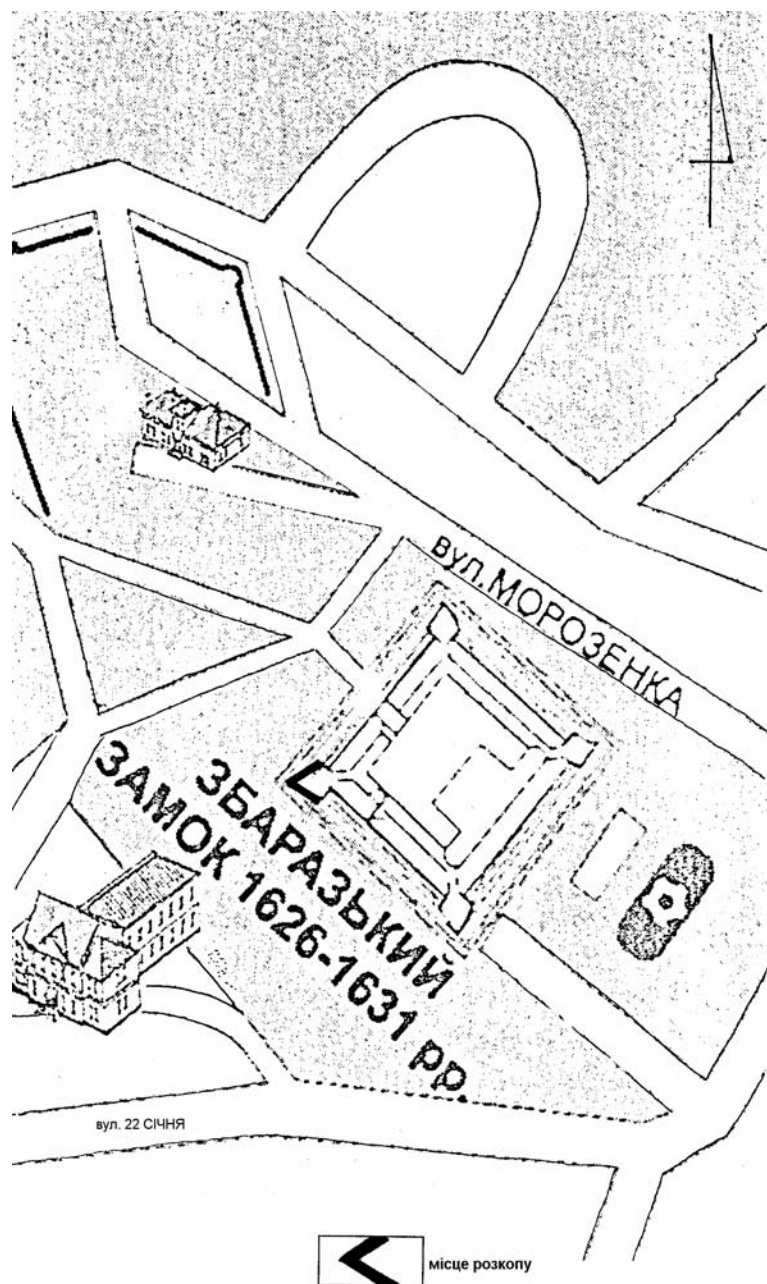

Рис. 1. Схематичний план центральної частини м. Збаража.

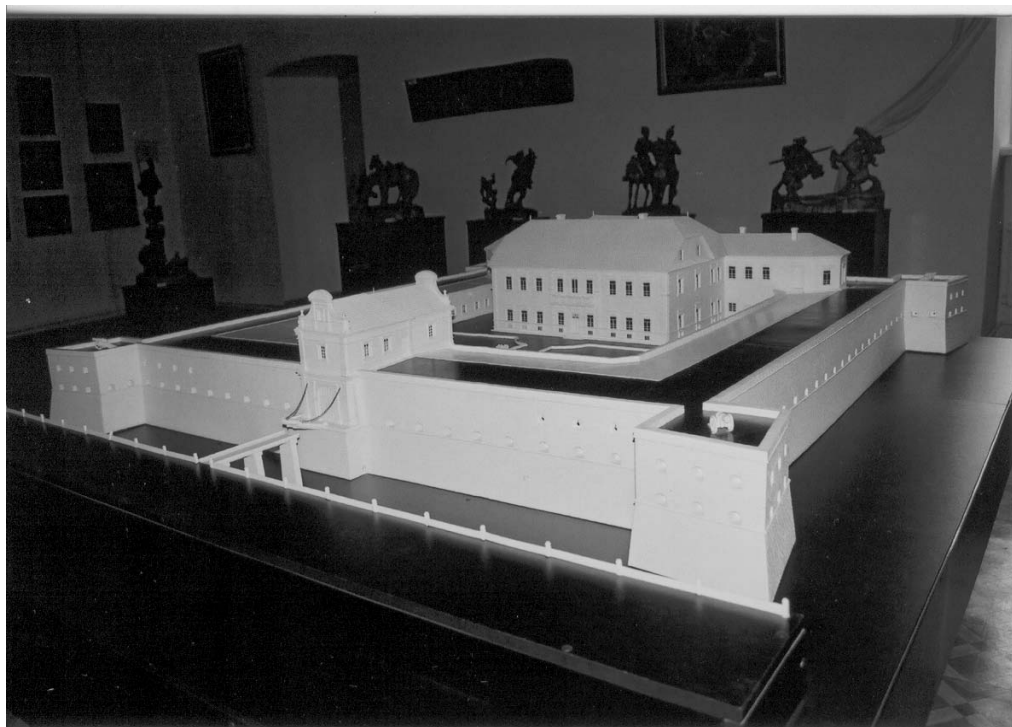

Рис. 2. Макет замку в м. Збаражі.

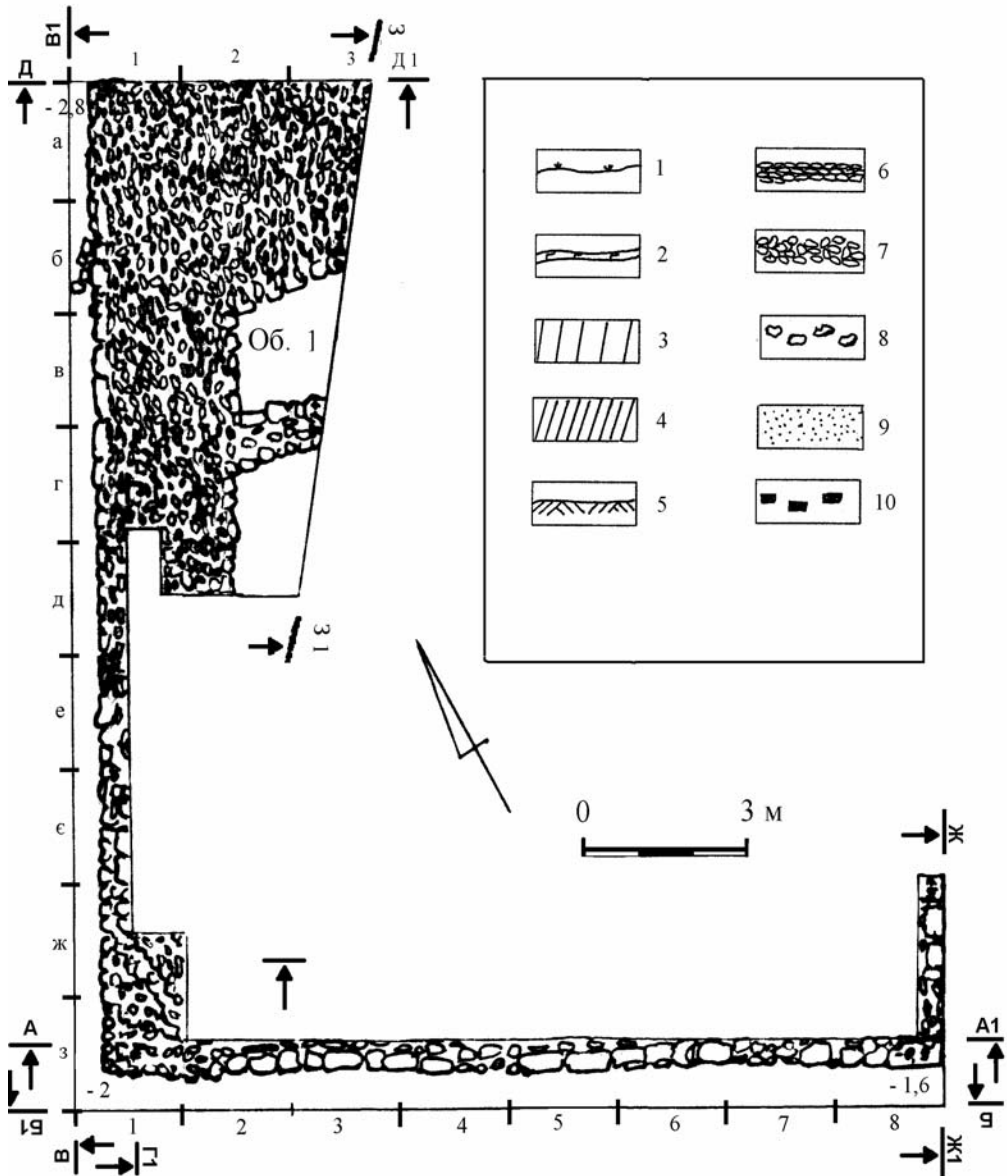

Рис. 3. Загальний план розкопу I та прирізки;

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – дерен; 3 – сірі гумусовані суглинки; 4 – темно-сірі опідзолені ґрунти; 5 – лес (материк); 6 – кам'яний підмурівок; 7 – кам'яне забування; 8 – каміння; 9 – цем'янка; 10 – цегла.

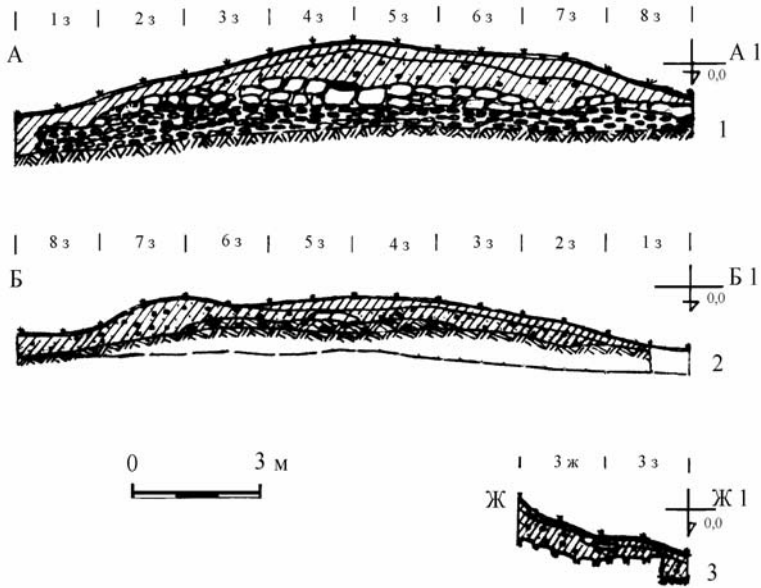

Рис. 4. Профілі стінок траншеї 2 розкопу I: А–А1 (1), Б–Б1 (2).
Стратиграфія південно-східної стінки розкопу I: Ж–Ж1 (3).

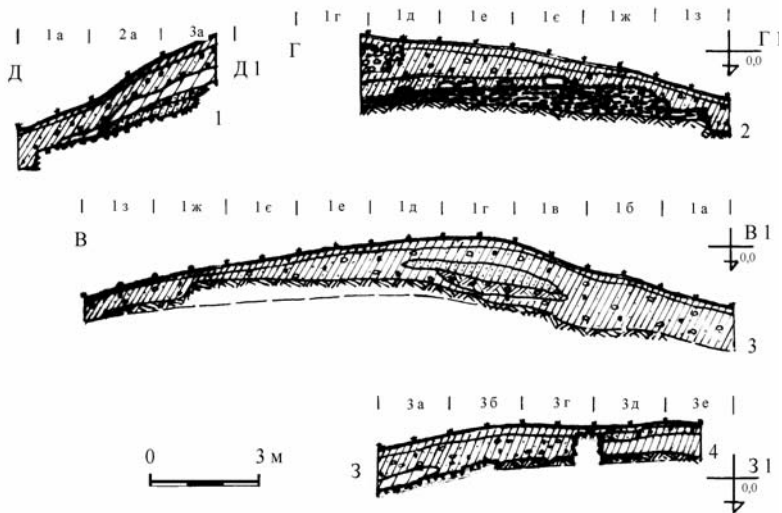

Рис. 5. Стратиграфія північно-східної стінки розкопу I та прирізки: Д–Д1 (1).
Профілі стінок траншеї 1 розкопу I: Г–Г1 (2), В–В1 (3).
Стратиграфічний переріз стінки прирізки: 3–31 (4).

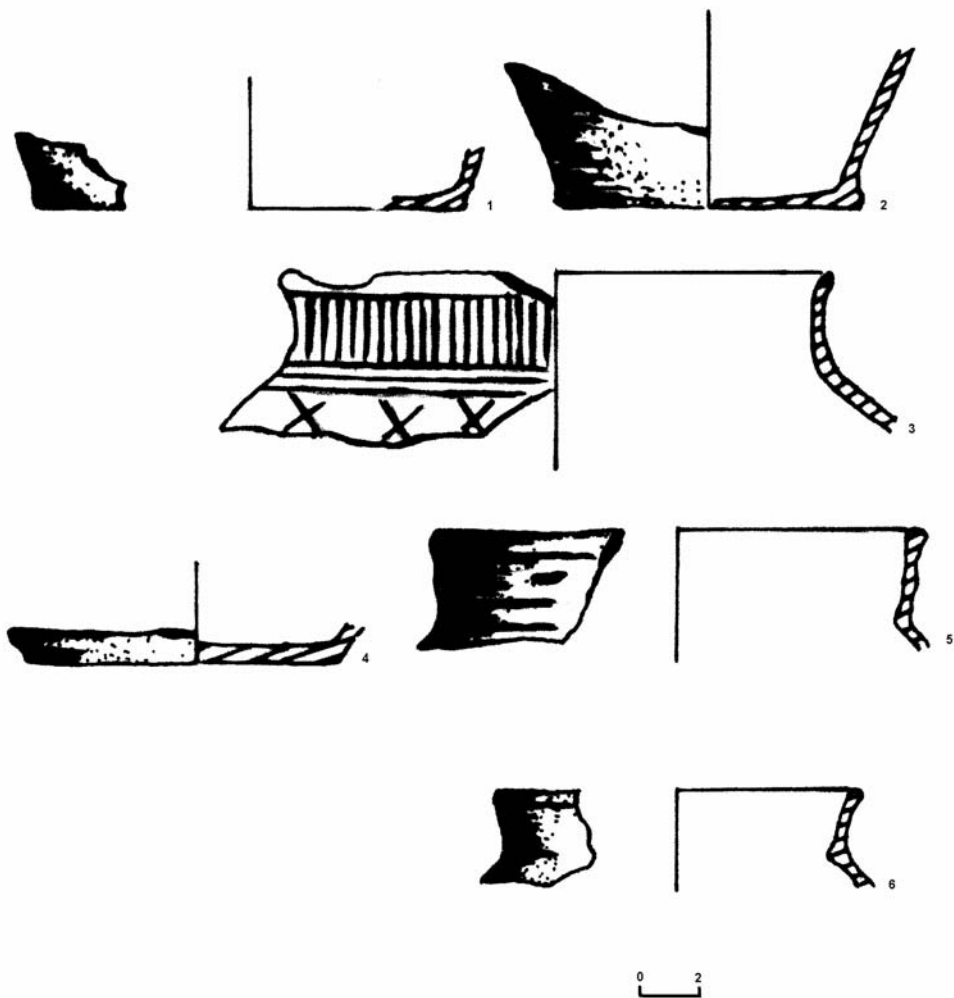

Рис. 6. Фрагменти кружальної кераміки з розкопу I (бастіон замку):
1, 2, 4 – денця; 3, 5, 6 – вінця кухонних горщиків.

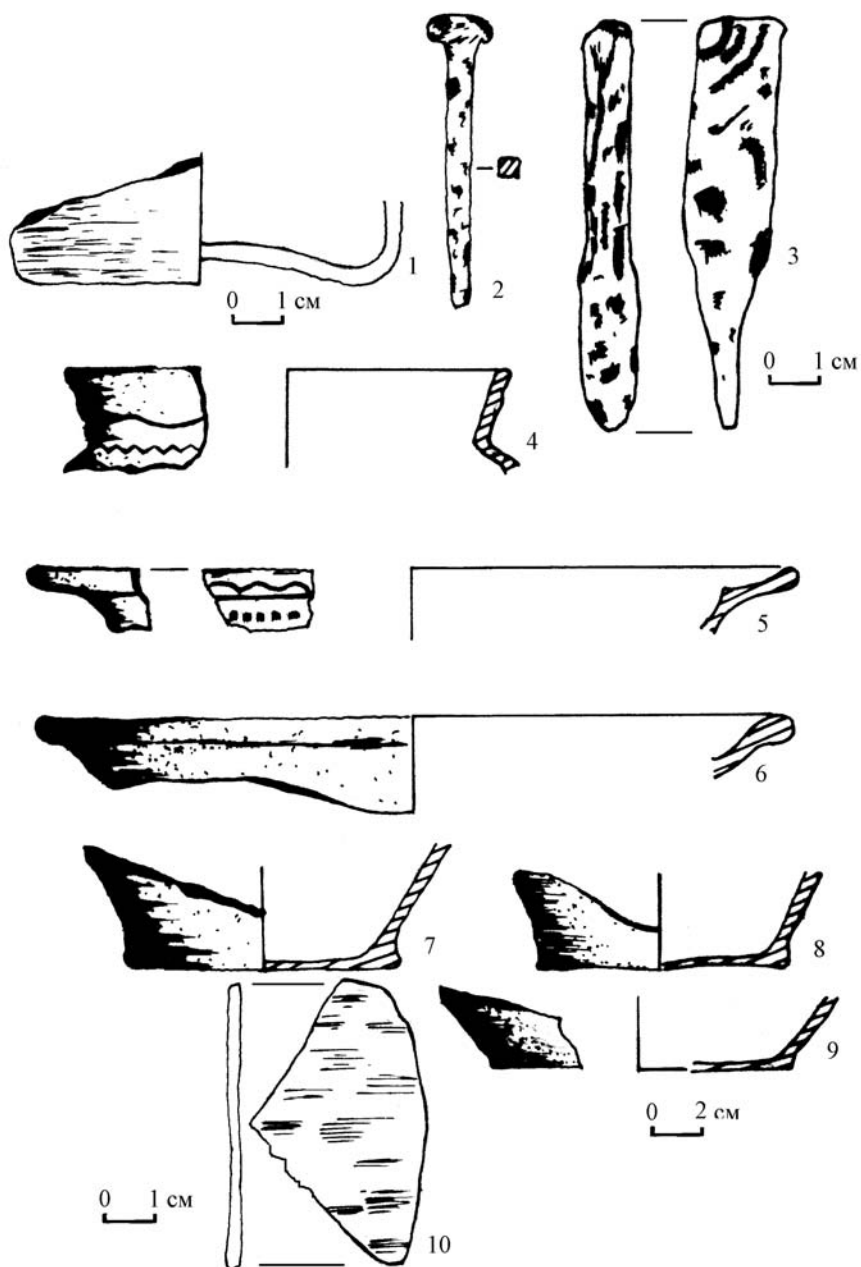

Рис. 7. Знахідки із заповнення об'єкта 1 (бастіон замку): 1 – фрагмент фарфорового денця; 2 – цвях; 3 – бабка; 4–6 – фрагменти вінець; 7–9 – фрагменти денць кружальних горщиків; 10 – фрагмент вітражного скла (глибина 0,7–0,8 м від рівня денної поверхні).

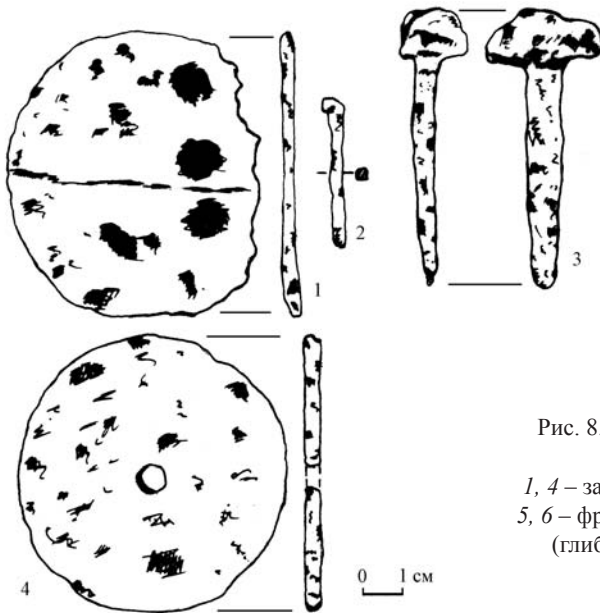
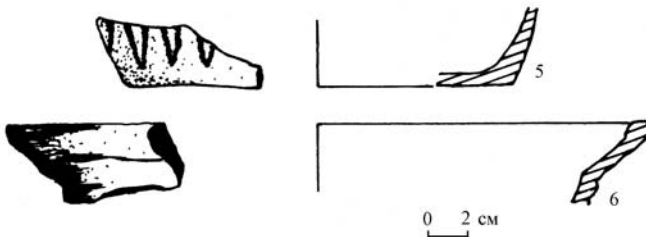

Рис. 8. Знахідки із заповнення об'єкта 1
(бастіон замку):

1, 4 – залізні круглі пластини; 2, 3 – цвяхи;
5, 6 – фрагменти кружальних денця і вінець
(глибина 1,1–1,2 м від рівня сучасної
поверхні).

ZBARAZH CASTLE FORTIFICATION AS PRESENTED IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Nataliya Bilas

*Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Archaeology*

The article is dedicated to the results of the archaeological research of the remnants of the Western Bastion of Zbarazh castle, which is a unique monument of Ukrainian fortification architecture. Special attention is given to the characterization of the objects found.

Key words: archaeology, bastion, Zbarazh castle.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005